

MU'TEZİLÎ MİZÂBÎLER*

Müellif: İbrahim BAHHÂZ**

Çeviren: Adem ARIKAN***

Bu birkaç sayfada üç problem ortaya atıp cevaplamaya veya kapalılığını izah etmeye gayret göstermek istiyorum. Bunların hepsi muhtasar olup, uzatılmış değildir. Problemler şunlardır:

Birincisi: Mizâbiler (el-Mizâbiyyûn) kimlerdir?

İkincisi: Mizâbiler ve Mu'tezile

Üçüncüsü: (İ'tizâl'dan İbâziyye'ye Mizâbiler

Birinci Problem [Mizâbiler (el-Mizâbiyyûn) kimlerdir?]

Birinci problem ile başlayalım. Deriz ki, İbn Haldun [ö. 808/1406] Berberiler hakkında dataylı yazan tek tarihçidir. Arap nesep bilginlerine itimad ederek, Berberilerin kabileleri, şubeleri ve batunlarından söz ederken Benû Mizâb'ı da zikretmiştir. Sâhibu'l-humâr Ebî Yezîd'in¹ [ö. 336/947] oğlu Eyyûb'a ve *Cemheretü Ensâbi'l-Arab* kitabının müellifi İbn Hazm ez-Zâhirî el-Endelüsî'ye dayanmaktadır. Mizâbileri ismiyle ilk zikreden İbn Haldûn olduğunu görüyorum. Konuyla lalakalı tarihçiler, İbâziyye kaynakları ve başka kaynaklarda onlar hakkında başka hiçbir tarihçide bulamadığımız bazı tafsilatlar onun yazdıklarında günümüze gelmiştir.

Mizâbilerin aslı ve nesebi hakkında İbâziyye kaynakları önemli bilgiler vermez. Verdikleri bilgiler, bildiğim kadarıyla, Benû Mus'ab (bu kaynaklar

* İbrahim Bahhâz, "el-Mizâbiyyûn el-Mu'tezile (Kırâe cedide li-nususin kadime)", *el-Hayât*, sayı: 1, 1418/1998, s. 124-133. <http://www.tourath.org/ar/content/blogcategory/16/29/12/12/> Tercüme'ye vefat tarihleri ve bazı ek bilgiler [] içerisinde çeviren tarafından ilave edilmiştir.

** Yazar İbrahim Bahhâz Cezayir Kostantuniye Üniversitesi'nde dersler vermiştir. Yazarın İbâziyye, Rüstemiler Devleti ve Kuzey Afrika üzerine çalışmaları vardır. <http://www.tourath.org/ar/content/view/1846/45/>, 16.8.2007.

*** İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ademarikan@yahoo.com

1 Ebû Yezîd Mahled b. Keydâd ve ayaklanması için bakınız: İbn İzâri, *el-Beyânü'l-mugrib*, Dârus-sekâfe, Beyrut, s. 216 ve devamı. Ayrıca bakınız: eş-Şeyh Süleyman Dâvûd b. Yûsuf, *Sevratü Ebî Yezîd; İ'lâun li-Kelime'ti Allah*, Matbaatü'l-Ba'se, Kostantuniye, 1981. [Ebû Yezîd Mahled b. Keydâd el-Yefrenî ez-Zenâti en-Nükkârî (ö. 336/947), İbâziyye'nin Nükkâr koluna mensup olan ve Kuzey Afrika'da Fâtîmî hânedanını kuruluş dönemlerinde ciddi şekilde sarsan ayaklanmaların (332/943) reisi. Mermacenne şehrini ele geçirdiğinde kendisine bir eşek hediye edilmiş, bundan sonra "sâhibü'l-himâr" lakabıyla tanınmıştı. Ethem Ruhi Fiğlalı, "Ebû Yezîd en-Nükkârî", *DİA*, c: 10, s. 259-260].

onlara Benû Mus'ab ismini vermeye meyillidir)² ile Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Bekr en-Nefûsî³ [ö. 440/1049] arasındaki alaka ve iletişimlerini geçmez. Söylemek gerekir ki, İbâziyye kaynakları doğrudan Benû Mizâb'ı zikretmek istemez. Yukarıda adı geçen Ebû Abdullah'ın hayatı anlatılırken içerisinde onlar da zikredilmektedir. Çünkü Ebû Abdullah onları İbâziyye mezhebine davet etmiştir. Onlardan bir grup buna icabet etmiştir. Dolayısıyla bu gelişme Şeyh İmam Ebû Abdullah el-Furustâî'nin (ö. 440/1049), Allah ona rahmet eylesin, menkabesi cümlesindedir. Sonra kaynaklar tam bir suskunluğa bürünür. İbâzî Şeyh'in Mizâbîlerin meşâyihinin biriyle veya bazılarıyla alakası, bunun basit bir ilişki olduğuna delalet etmektedir. Yemişi sonra veya uzun bir süre geçtikten sonra meydana gelecek ilk tohumun nakledilmesi için olan bir ilişkiydi.

İbn Haldun tartışmasız Berberilerin tarihçisidir. Benî Musâb'ın tarihini de yapmıştır. Bu isimlendirmeyi Berberilerden Zenâte kabilesinden olan bu kavim için seçmiştir. Zenâte'nin diyarı genellikle Orta Mağrib'tir (el-Mağribu'l-Evsat). Benî Bâdîn Zenâte'nin kolarındandır ve dört şubeye ayrılır: Benî Abdilvâd, Benî Tûcîn, Benî Zerdâl ve Benî Musâb. Benî Râşid onların kardeşi sayılır. Çünkü Râşid Bâdîn'nin kardeşidir.⁴

Benî Bâdîn, Benî Vâsîn'den olan amcaoğulları Benî Merîn (Merînîler) ile olan sayışlarında zafer elde etmekteydi. Zikredilen kabileler onlardan ortaya çıktı. Meşhurları: Benî Merîn, Benî Tûcîn ve Musâb. İbn Haldun bu kabilelerin, Melviyye ile ez-Zâb arazileri arasında bulunan el-Gafir'a sahip olduklarını, Zenâte'nin elinde olan iki Mağrib'teki (el-Mağribeyn) kırsallara (el-eryâf) girmelerine engel olduğunu söylemektedir.⁵

Bu metin Büyük Sahra'nın kuzeyinin Benî Abdilvâd, Benî Tûcîn, Benî Zerdâl, Benî Râşid, Benî Merîn ve Benî Musâb'ın olduğuna işaret etmektedir. Bunların hepsinin aslı Benî Bâdîn ve Vâsîn'e dönmektedir. Bu ikisi de Berberi ve el-Betriyye kabilesi olan Zenâte'dendir. ez-Zâb'tan⁶ Meleviyye

2 İbâziyye kaynaklarının Mizâbiyyûn için seçtikleri isimlendirme "Benû Mus'ab"tır. İbn Haldun bunu "Benû Musâb" veya Benû Muzâb" şeklinde zikreder. Musâb Mizâbîlerin dedesidir/ceddidir. Şüphesiz Musâb ve Benû Musâb daha düzgün ve dikkatli bir tercihtir. Bu "sâd" yerini "ze"ye değiştirmek süretiyle günümüze kadar devam etmiştir. (mim çekmeden) "Mizâb" da denir. Mus'ab veya Benû Mus'ab Berberi bir ismin Arapçalaşmasından başka bir şey değildir. Bu durum ile ilgili görüşü için bakınız: Yahya Muammer, *el-İbâziyye fi'l-Cezâir*, 1979, s. 425.

3 Ebû Abdillâh b. Bekr en-Nefûsî hakkında bakınız: ed-Dercinî, *Tabakâtü'l-Meşâyih bi'l-Mağrib*, Matbaatü'l-Ba'se, Kostantiniyye, s. 377 ve devamı.

4 İbn Haldun, *el-İber*, Beyrut, 1971, I, s. 129.

5 İbn Haldun, *aynu eser*, VII, s. 127.

6 ez-Zâb günümüzde Cezâyir'de Bâtne (Bâtna) ve Berike (Barika) şehirleri arasındaki mntıktadır. Ez-Zâb hakkında bakınız: Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, Dâru Sâdir, Beyrut "ez-Zâb" maddesi.

Vâdîsi'ne⁷ kadar olan Kuzey Sahra'ya, Cezâyir'de el-Ervâs Dağları'nın eteklerinden el-Mağribu'l-Aksâ'da el-Atlasu'l-'Alâ Dağları'nın eteklerine kadar olan yerlere sahip olmuşlardır.

İbn Haldun bu hususta ilave olarak verdiği bilgilerde, bir yönden Zenâte ile ilişkilerini, diğer yönden Sanhâce ile alakalarını açıklamakta, veya başka bir yönden Zenâte ile Hilâlî (el-Hilâliyyûn) Arapları arasındaki ilişkiyi beyan etmektedir. Zenâte'nin kollarından olan Benî Vâsîn (Benû Musâb bunlardan- dır) topluca onlara zahmet veren, yerlerinden eden Sanhâce kralları aleyhine yardımlaşıyorlardı. Arap olan Benî Hilâl tarafından talihin rüzgarları esince, (söz devamlı İbn Haldun'undur), ez-Zâb ve el-Mağribu'l-Aksâ'da onlarla harp ettiler. Hilâlîler Zenâte kabilelerine karşı her memlekette galip geldi. Onları ez-Zâb'tan vatan edindikleri el-Mağru'l-Aksâ'daki Sahra'ya sürdüler. Musâb ve Cebel-i Râşid'den, Melviyye ve Fikîk'e (Figuig) ve sonra Sicilmâse'ye gönderdiler.⁸

Bunun manası: Benî Musâb, Benî Vâsîn'nin kolları olan kabileler ile beraber el-Evrâs Dağları'nın eteklerinden Melviyye Dağları'nın eteklerine kadar olan bölgedeydi. Buradan güneye uzaklaştırıldılar. Benî Musâb'ın kolları olarak burayı vatan edindiler, Hilâlî Arapların rüzgarının düşmesinden sonra bu mntıkadaki kardeşlerine katıldılar. Benî Musâb Sarayları diye bilinene eserlere şekil verdiler.⁹

İbn Haldun ile kalmaya devam ediyoruz. Büyük öneme sahip tarihi işaretler yanısıra, Benî Mûsâb Sarayları hakkında dikkat çekici bir metin zikrediyor. İbn Haldun şöyle diyor: Benî Vâsîn'den olan bunlar Musâb'ın saraylarındaydı. el-Kible'de kumsuz Titteri Dağı'dan beş merhaledir. Mağrib'te Benî Riğe Sarayları'ndan üç merhaledir. Bu isim Benî Bâdîn'nin şubelerinden birine verilmiştir. Onları el-Arak bölgesinde el-Hammâde diye bilinen taşlık arazi arasında engebeli otlakları olan sıcak bir araziye yerleştirdiler. Bu beldenin karşısında olan el-Kıbele nahiyesine birkaç fersah mesafededir. Bu dönemde burada oturanlar, Musâb diye şöhret bulmuş olsalar da Zenâte'nin şubeleridir.¹⁰

Bu metinden çıkarılabilecek en mühim mulahaza, Zenâte ve özellikle Musâb, İbn Haldun'un sınırlarını dikkatlice çizdiği bu bölgede tek oturanlardı. Bölge kendi döneminde bu haldeydi. İbn Haldun 808/1405 yılında vefat etmiştir. Bölge genel anlamda Zenâte'ye, özel anlamda ise Mizâbiler'e

7 Meleviyye Vâdîsi, el-Mağribu'l-Aksâ'da Melîle şehri yakınında Ak Deniz'e (el-Bahru'l-Muttavassit) uzanır, Vicde ve Fâs arasından gelir ve el-Atlasu'l-'Alâ'da sona erer. Kaynağı da buradadır.

8 İbn Haldun, *el-İber*, VII, s. 128.

9 İbn Haldun, *aynu eser*, VII, s. 123.

10 *aynu eser*, VII, s. 123.

aitti. Bu hicri sekizinci ve miladi on dördüncü asırdıydı. Buranın sakinleri sadece Zenâte mensuplarıydı ve çoğunlukla Benî Musâb diye isimlendirilmekteydiler.

Bu problemin özeti; Benî Musâb (el-Mizâbiyyûn, Mizâbiler) Berberilerden ve Zenâte'dendir. Amca çocukları olan Benî Vâdîn ve Vâsîn ile beraber el-Evrâs Dağları'nın eteklerinden Melviyye Dağları'nın eteklerine kadar olan bölgede oturmaktaydılar. Hicri beşinci, miladî on birinci asırda Hilâlî göçleri rüzgarı esmesiyle Mizâbiler, beraberlerinde olanlarla birlikte, bu kuzey mntikalardan, es-Sahrâ'nın kuzeyindeki bölgeye sürüldüler. Mizâbiler, günümüze kadar kendileriyle bilinen, İbn Haldun'un titizlikle sınırlarını çizdiği mntikalarını seçti.

İkinci Problem [Mizâbiler ve Mutezile]

İkinci probleme geçiyoruz ve diyoruz ki, genel topluma ilave olarak bazı kültürlü insanlar da, özellikle mezhebî durumlarına, kabul ettikleri İbâzî Mezhebine baktıklarında, Mizâbiler hakkında sorular sormaktadır. Onlar Doğu'dan mı geldiler veya onları Mağrib'e İslam mı getirdi? Mizâbiler Berberî asıllıdır, bunda tartışma yoktur. İslam gelmiş, başka Berberiler gibi bu dini kabul etmişlerdir. İslamî fırkalar ve mezhepler ortaya çıktığında, İslamî Mağrib'in beldelerine ulaştığında, Mu'tezile mezhebi bilinir oldu ve Mizâbiler'e yol buldu. Bize devamlı sorulduğu gibi, bizim sorularımız Mutezile Mağrib'e nasıl ulaştı? Biz İbâziyye, Sufriyye ve Mâlikiyye'nin Mağrib'e nasıl geldiğini biliyoruz.¹¹

Bana öyle görünüyor ki bu duruma yeterinde önem verilmemektedir. San-ki Benî Mizâb hicri beşinci asırda İbâziyye onlara ulaştığında var olmuştur. Onlar hakkında İtizâl'den İbâziyye'ye intikalin gerçekleştiği dört, beş asır hakkında daha fazla şey bilmiyoruz.¹²

Başlangıçta, Mutezile kimlerdir?

Tarihçilerin neredeyse hepsi ittifak etmektedir ki, Mu'tezile mezhebinin neş'et ettiği yer Basra şehri ve tam olarak el-Hasan el-Basrî'nin¹³ meclisiydi. Hicri ikinci asrın başlarındaydı. el-Hasan el-Basrî öne çıkan öğrencilerin-

11 Bilinmektedir ki Seleme b. Sad ve İbn Abbas'ın mevlası İkrime bir deve üzerinde bölgeye gelmişlerdir. Seleme İbâzî mezhebine davette bulunmaktaydı. İkrime ise Sufriyye mezhebine davette bulunuyordu. Bu hicri ilk asrın sonlarında veya ikinci asrın başlarında olmuştur.

12 Geçmişte olduğu gibi, İbâziyye kaynakları ve başkaları, beşinci, altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu (11-15. Miladi) asırlarda, Mizâbiler'in İbâziyye ile alakası hakkında bir şey zikretmez. Bu Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Bekr en-Nefûsî'nin bölgeye yönelmesinden itibaren. Mu'tezile olan Mizâbiler'in bazı meşâyihini İbâzî mezhebini benimsemeye ikna edebilmiştir. Görülüyor ki bu 432/1031 yılı civarında gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra Mizâbiler'in İbâzîliği veya İtizâl'i hakkında bir şey bilmiyoruz.

13 el-Hasan el-Basrî hakkında bakınız: İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, Dâru's-Sekâfe, Beyrut, I, s. 69-73.

den ve büyük bir şanı olan Vâsıl b. Atâ'nın¹⁴ üstadıydı. Üstad ile öğrencisi arasında, büyük günahlarda ısrarcı olarak ve tevbe etmeden ölen günahkar müminin ne olacağı hususunda ihtilaf meydana geldi. el-Hasan el-Basrî "o günahkar mümindir, başka değil" demişti. Öğrencisi Vâsıl "o, münmin değildir, kafir de değildir. O fâsık münâfiktir. İki menzile arasındadır, iman menzilesi ile küfür menzilesi arasındadır." demişti. Bunun üzerine hocası "Vâsıl bizden ayrıldı / itizâl etti" demiştir. Vâsıl bu fikri üzere ayrılmıştır. Böylece ayrılıp bu mescidde bilinen bir halka oluşturmuştur. Onu isteyenler buraya geliyorlar ve fikrine ikna oluyorlardı. Bunlar ileride Mu'tezile diye bilinecek ve Vâsıl b. Atâ'ya nisbetle el-Vâsiliyye diye isimlendirilecek grubun ilk çekirdeğini oluşturmuştur.¹⁵

Mu'tezile'nin hicri beşinci asır alimlerinin büyüklerinden biri olan Kâdî Abdülcebbar (ö. 415) *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâti'l-Mu'tezile* adlı kitabında şöyle demektedir: Mu'tezile'den başka bütün mezheplerin mensupları kendileri için kullanılan lakapları kabul etmemişlerdir. Onlar bununla övünürler ve adl ve tevhîde temessük edenler için bunu alem yapmışlardır. Bunun için Allah'ın ayette "şer"den itizâl etmek ile ilgili buyruğunu delil edinmişlerdir. Hz. İbrahim (a.s.) kıssasında "Sizden ve Allah'tan başka dua ettiklerinizden ayrılıp / itizal edip Rabbime duâ ediyorum" (Meryem, 46) demektedir. Kehf kıssasında da "siz onlardan ve Allah'tan başka tapmaktan olduklarından ayrıldınız / itizal ettiniz" (Kehf, 16) buyurulmuştur.¹⁶

Mu'tezile için orta yolcu (mukteside) demektedir. İfrât ve taksîrden itizal etmiş ve delillerle yol almıştır. Tabii olarak Mu'tezile'yi hakk fırka olarak saymaktadır. Mutezile Grek felsefesinden çokça etkilenmiştir. Gördüğümüz gibi ortaya çıkışının esası, ilmi ve fikridir. Siyasi bir fırka değildir. Diğer fırkalar gibi, örneğin Osmâniyye, Mürcie, Şia ve Havâric gibi, siyasete dalmamıştır. Neş'et edişinin başlarında tevillerinde akla itimat etmekteydi. Sonra siyasete dahil oldu ve orada boğuldu. Özellikle âlim Abbâsi halifesi Memun'un rol üstlenmesiyle. Mu'tezile'yi Abbâsî hilafeti için Hanefi mezhebi yerine resmi mezhep¹⁷ edindi. Bu durum aynı şekilde halifeler Mutasım ve Vâsık zamanlarında da sürdü. Bu dönem Mu'tezile'nin halifelerinin devri (218-234 / 833-848)¹⁸ diye bilinir. Bilinmektedir ki bir Mu'tezili Mu'tezile'nin meşhur beş esasını kabul etmedikçe Mutezili olamaz. Bu esaslar şunlardır:

14 Vâsıl b. Atâ hakkında bakınız: İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, VI, s. 7-11.

15 İbn Hallikân, *aynu eser*, VI, s. 8. eş-Şchristâni ve el-Bağdâdi gibi el-Milel ve'n-Nihal kitaplarına bakınız.

16 el- Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâti'l-Mu'tezile*, bir kitap içerisinde derlenmiş kitaplar, Tunus, 1974, s. 165.

17 es-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, Bağdâd, s. 308 ve devamı.

18 Mu'tezile, siyasete dalmaları ve Mutezili halifeler için bakınız: Faruk Ömer Fevzi, *el-Abbâsiyyün el-Evâil*, el-Matbaatü'l-Ürdüniyye, III, s. 165.

Tevhîd

Adâlet

el-menzile beyne'l-menzileteyn

el-va'd ve'l-va'id

el-emru bi'l-marûf ve'n-nehyu ani'l-munker¹⁹

Bu Mu'tezile'nin ortaya çıkışı ve akaidi hakkında basit ve hızlıca bir anlamdır. Dönüyoruz ve diyoruz ki Mu'tezile Mağrib'e nasıl geldi?

Mu'tezile'nin alimlerinden biri olan Ebu'l-Kâsım el-Belhî (ö. 319) gerçekte keşfedilmiş bir yazmanın parçası olan *Zikru'l-Mu'tezile* kitabında şöyle demektedir. Vâsıl b. Atâ elçilerini, ufuklarda Allah'ın dinine davette bulunmaları için gruplara ayırdı. Mağrib'e Abdullah b. el-Hâris'i gönderdi. Halk bu elçinin davetine icabet etti. Orada el-Beyzâ denilen bir yer vardı. Denilir ki, bu şehirde yüzbin silahlı adam vardır. Halkı el-Vâsiliyye olarak bilinir.²⁰ Mu'tezile'nin kutuplarından biri olan Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf şunları söylemiştir: Vâsıl b. Âta Abdullah b. el-Hâris'i beraberinde kitaplarla birlikte gönderdi. Sonra Mu'tezile bu şehirlerde çoğunluk haline geldi ve kendileri el-Vâsiliyye diye isimlendirildi.²¹

Öyleyse İslâmî Mağrib'te hicri ikinci asrın başında Mu'tezile Vâsiliyye denilen topluluklar vardı. Onların var oldukları, çoğumuz için mechul olan merkezlere suratlice işaret etmekle yetinelim.

Mu'tezile Kayravan'da vardı. Ağlabiler'in Ziyâdetullah es-Sânî ve Abdullah b. İbrahim b. Ahmed gibi bazı emirleri Mu'teziliydi. Ağlebiler devletinde bazı kadılar da Muteziliydi. Ebû Mahrez, Abdullah b. Ebi'l-Cevâd, Muhammed b. Esved es-Sadinî gibi. Hepsi Mutezile'dendi. Ağlebiler döneminde Kayravan'da Mu'tezile alimleri ile Mâlikiyye alimleri arasında çetin münazaralar oluyordu.²² Kayravan'da Mu'tezile alimlerinin sayısı bir dönem yirmi mütekellime ulaşmıştı. Meşhurları arasında Süleyman el-Ferrâ, Ebû İshâk el-Amşâ', Muhammed el-Kilâ'i vardı.²³

Bu el-Mağribu'l-Ednâ'da Ağlebiler'deki durum idi. Geçelim el-Mağribu'l-Aksâ'ya. İdrisiler Devleti'nin (el-Edârise) Mu'tezile'nin omuzlarında kurulduğunu söylememiz yeterlidir. Çüncü İdris el-Evvel b. Abdullah'ın nesebi

19 Bu asıllar ve tarifleri için bakınız: el-Kâdi Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İtizâl*. Ayrıca bakınız: Mustafa eş-Şek'a, *İslâm bilâ Mezâhib*, 7. Baskı, 1989, s. 373 ve devamı.

20 el-Belhî Ebu'l-Kâsım, *Bâbu Zikri'l-Mu'tezile*, yukarıda zikredilen *Fazlu'l-İtizâl ve Tabakâti'l-Mutezile* kitabı içerisinde, s. 66-67.

21 el-Kâdi Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İtizâl*, s. 237 ve s. 227'e bakınız. Mahmûd İsmail, *Mağribiyyât*, el-Mağrib, 1977, s. 128.

22 Abdulaziz el-Mecdûb, *es-Sirâu'l-Mezhebî bi-İfrîkiyye*, Tunus, 1975, s. 92 ve devamı.

23 Muhammed Muhammed Zeytûn, *el-Kayravân ve devruhâ fi'l-hadâratî'l-İslâmiyye*, 1. Baskı, Kahire, 1988, s. 359-360.

Hz. Ali b. Ebî Tâlib (r.a.) ve eşi ve Allah Rasûlünün kızı Hz. Fâtıma'ya (r.a.) ulaşmaktadır. İdris 172/788 yılında Evrebe kabilesinin emirinin yanına yerleşmiştir.

Bu kabile ve emiri Ebû Leylâ İshâk b. Muhammed b. Abdilhamîd Mu'tezile mezhebi üzereydi.²⁴

İdrisiler Şia/Zeydiyye mezhebini dendi. Büyük ihtimalle Mu'tezile olan bir topluma hükmediyorlardı. Dr. Mahmud İsmail İdrisiler'in Berberiler arasında Zeydiyye'nin az veya çok yayılmasını önemsemediğini söylemektedir. Çoğunluğu İmam Mâlik'in ve Mutezile mezhebi üzere kalmışlardır. Bazısı ise Hâricî Sufriyye mezhebi üzereydi.²⁵

Biz biliyoruz ki, bu araştırmada asıl maksat olan el-Mağribu'l-Evsat'ın dört bir yanında, Rüstemiler Devleti (er-Rüstemiyye) 160/777 yılında yönetime başladı. Yönettikleri halkın bazıları Mu'tezile'dendi. el-Bekrî şöyle demektedir: Rüstemî imam, İbâziyye, Sufriyye ve Vâsiliyye'nin imamıydı. Hilafet ona teslim ediliyordu.²⁶

Şunları ilave eder: el-Vâsiliyye topluluğu Tâhert yakınlarındaydı. Sayıları otuz bin civarındaydı. Taşınır Arap çadırları (buyût) içerisindeydiler.²⁷ Bilinmektedir ki bir tarafta Mu'tezile Vâsiliyye topluluğu, diğer tarafta Tâhert'te Rüstemî İbâziyye olmak üzere sıcak kelim münâzaraları yapılmaktaydı. Tarihçi İbû's-Sagîr bundan bahsetmektedir.²⁸ Ebû Zekerîyye el-Vercelânî, ed-Dercîni ve eş-Şemmâhî gibi İbâziyye tarihçileri daha uzun anlatmaktadır.²⁹

İkinci neticeye ulaşıyoruz ki Mu'tezile Mağrib beldelerinin her yanına yayılmış durumdaydı. el-Mağribu'l-Ednâ'da Ağlebiler döneminde emirlik ve kadılık makamlarına ulaşmışlardı. el-Mağribu'l-Evsat'ta Rüstemiler döneminde meşâyih ve imamlarıyla İbâziyye ile münazara imkanına ulaşmışlardı. el-Mağribu'l-Aksâ'da İdrisiler devletinin kuruluşunun temelini oluşturmuşlardı.

Benî Musâb veya Mizâbiler (el-Mizâbiyyûn), hicri üçüncü asırda İslâmî Mağrib'in tabiatını oluşturan bu fikrî kuvvenin içerisinde yer alıyordu. Durum bazılarının anladığı veya işaret etmeye çalıştıkları gibi, Mizâbiler üç ve

24 Müellifi meçhûl, *el-İstîbsâr fî Acâibi'l-Emsâr*, el-İskenderiyye, s. 134-195; İbn Haldûn, *el-İber*, VI, s. 296-300 ve devamı.

25 Mahmûd İsmâil, "Mulâhazât Havle Târîhi'l-Edârise", *Mecelletü'l-Hayâti's-Sekâfiyye*, Tunus.

26 el-Bekrî Ebû Ubeyd, *el-Muğrib fî zikri Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Mağrib*, Bağdat Ofset, s. 67.

27 el-Bekrî, *aynu eser*, s. 67.

28 İbnü's-Sagîr, *Ahbârü'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, el-Cezâir, 1986, s. 82. Münazaralar düzenli bir şekilde, Tahert yakınlarındaki Mine nehri civarında yapılıyordu.

29 Ebû Zekerîyye el-Vercelânî, *es-Sîretü ve Ahbârü'l-Eimme*, Tunus, s. 104 ve devamı. ed-Dercîni, *Tabakâtü'l-Meşâyih bi'l-Mağrib*, I, s. 57 ve devamı. eş-Şemmâhî, *Siyer*, Kostantiniyye, taş baskı, s. 154 ve devamı.

dördüncü asırlarda sadece Mu'tezile değildi. Bu uyarıda bulunmamız ve hatamızı tashih etmemiz gereken önemli bir durumdur. Benî Mizâb'ın Mu'tezile oluşu (İ'tizâliyye) Cezâir'in Güney Batısı'nın (el-Mağribu'l-Evsat) Melviyye Nehri'nde el-Atlasü'l-'Alâ'ya doğru giden bölgenin Mu'tezile oluşuyla bağlantılıdır. Burası kısa olmayan bir müddet Mu'tezile'nin vatani olmuştur. Mizâbiler de beşinci hicri asra kadar, belki daha fazla bir zaman, Mu'tezile'den oldukları zaman diliminde bu batı mıntakalarıyla irtibatlıydı.

Genel olarak Mağrib beldelerinde Mutezile fikrinin kuvvetine, özel olarak Mizâbiler'de Mu'tezile'nin kuvvetine Şeyh Ettafeyyiş'in *er-Risâletü'ş-Şâfiyye fî Ba'zı Tevârîhi Benî Mizâb*'ta söyledikleri delil olmaktadır: Bu yörenin halkı önceden İbâziyye değildi. Bilakis Mu'tezile mezhebini ve Tâhert'e İbâziyye ile savaşmaya giderlerdi. Mu'tezile Mağrib'in bu bölgesinde güçlüydü.³⁰

Bu fikri ve akli kuvvet Rüstemiler'in Tahert'indeki İbâziyye ile yapılan münazara açıkça ortaya çıkmaktaydı. İmam Abdulvehhâb b. Abdirrahman b. Rüstem derin ilmi olan birisiydi. Mutezile bu kuvveti ve hüccet sunması sebebiyle, İmam geniş ilmi ufkuna rağmen onların delillerini çürütmeye gücü yetmiyordu. Nefûse alimlerinden yardım istedi. Mehdi en-Nefûsî bunlardan biriydi. İbâziyye kaynaklarının rivayet ettiğine göre Abdulvehhâb Mu'tezile ile bazı münazaralarını Mehdi'ye arz etti. Mehdi ona Mu'tezile'nin kelâm oyunlarını gösterdi. "Burada senin lehine bir delik var, şurada hucdetinden döndü" diyordu. Mehdi en-Nefûsî ile kaynağın ismini vermeyi ihmal ettiği bir Vâsiliyye mensubu arasında münazara yapıldı. Keskin bir münazaraydı. Başında insanlar gelmişler, münazaracıların takip ediyorlar ve dediklerini anlıyorlardı. Sonra münazara derinleşti. Münazaracılar ilmi konulara girdiler. İmam'ın dışındakiler onları anlamıyordu. Sonra münazara daha da derinleşti. Münazara yapan İbâzî ve Mu'tezilî dışındakiler anlayamaz ve takip edemez oldular. Bu merhalede İmam Abdulvehhâb da halktan insanlar seviyesinde oldu.³¹

Görünüyor ki, bu münazaralar Mağrib beldelerinde, bütün mezhepler ile savaşan Şii Fâtımiler gelinceye kadar devam etmiştir. Bütün mezhepler de onlara karşı savaşmışlardı. Mu'tezile'nin sesi ise bütün İslam âleminde kısıldı. Ancak Şîa Mağrib beldelerinde iktidardan düşünce Mâlikî mezhebinin Mağrib beldelerindeki hakimiyeti geri döndü. İbâziyye el-Mağribu'l-Ednâ'da Cebel-i Nefûse, Cerbe, Kastiliyye'de; el-Mağribu'l-Evsat'ta Cebel-i Evrâs, Erîğ ve Sûs'ta (Sousse) var olmaya devam etti. Sonra Mu'tezile'nin bazıları oraya buraya yayılmış kaldı. Onlardan olan Benî Musâb kendi mıntakalarında uzun zaman bulundular.

30 Ettafeyyiş Muhammed, *er-Risâletü'ş-Şâfiyye*, taş baskı, s. 38; Ali Yahya Muammer, *el-İbâziyye fî'l-Cezâir*, s. 151. Ayrıca bakınız: el-Hâc Saïd Yûsuf, *Târîhu Benî Mizâb*, Gardâya, 1992, s. 16.

31 Ebû Zekeriyâ, *es-Sîre*, s. 111; ed-Dercinî, *Tabakât*, I, s. 60-62.

İslam âleminde mezhepleşme beldeleri taksim etti. Mâliki mezhebi hicri beşinci asrın ortalarına kadar Mağrib ve Endelüs beldelerinde, Hanefilik Irak ve onun doğusundaki beldelerde, Şîa (Teşeyyu) Mısır ve Şâm'da galip geldi. İbâziyye ve Mu'tezile gibi tekrar yönetime gelemeler, birbirlerine katıldılar. Bu tarz üzere, Mu'tezile'nin de katılımı gerçekleşti. Onlar İbâziyye'nin şemsisine katıldılar.

Üçüncü Problem [Mu'tezile'den İbâziyye'ye Mizâbiler]

Problemlerin sonuncusuna ulaştık. Yani Mu'tezile'den (İ'tizâl) İbâziyye'ye Mizâbiler veya İtizâl ile İbâziyye arasında Mizâbiler. Baştan başlarsak bana öyle görünüyor ki, Mizâbiler hicri beşinci / miladi 11. asra kadar Mu'tezile mezhebindendi. Onlar el-Mağribu'l-Evsat'ta Mu'tezile'den kalanlardı. Bir yönden uzak ve zor olan bölgelerinde, diğer bakımdan uzleti, itizâl ve ayrı durmayı sevmeleriyle Mu'tezile mezheplerini muhafaza edebildiler. Bu dönemde onlara inzivaya çekilmiş Mu'tezile (Mu'tezile Mun'azile) ismi verilmekteydi. Başkalarından ayrı durmayı sevmeleri asırlar boyu hedeflerini sürdürdü. Başka mezheplere değil de İbâziyye içerisine girmeleri bu yönetime açık bir delildir.

Tarihçiler, İbâziyye siyer yazarları, İbâziyye'nin kuvveti, Ebû Abdillah b. Bekr en-Nefûsî'nin deneyimi ve sabrından alıntılar yaparak Mizâbilerin Mu'tezile mezhebinin terk edip İbâziyye'ye girmelerinden bahsetmektedir. Bu konuşan, gözlerin çevrildiği ihtimam gösterilen taraftır. İkinci taraf, İbâziyye mezhebinin kabul eden Mizâbiler, İbâziyye'den tarihçiler tarafından pek önemsenmez. Onlardan söz etmezler. Sanki olayın tarafı değilmiş gibi. Bu konu hakkında onların dediklerine göre İbâziyye Riğ Vadisi'ndeydi. İklim şartları sebebiyle, Rüstemiler devletinin yönetimindeki halkın göç etmesi, Riğ'e'nin onların nüfusuyla dolmasıyla daha verimli yerler hakkında düşünmeye başladılar. Riğ'deki toplanma ve yukarıda zikredilen Ebû Abdullah'ın elçilerini Musab mntukasına yani Benî Muş'ab arazisine (bâdiye) göndermesi 420/1023 yılında olmuştu.³²

İbâziyye'nin önemini ve bu konudaki rölünü azaltmıyorum. Fakat ben, bu araştırmanın başlığının hükmüyle, hicri beşinci asırla, üçüncü onluk yıllarda ilişki kuran Benî Musâb'ı konuşulan ve esas taraf olarak alıyorum. Onlara ihtimam gösteriyorum çünkü kaynaklarımız, çok hassas durumlarda, onlar hakkında birşeyler söylemeleri gerekirken, sukut etmişlerdir.

Mizâbiler Mu'tezile oldukları dönemde daha istikrarlıydılar. İtizâli fikirleri onların akli daha fazla kullanmasını sağlıyordu. İstikrar ve akıl medeniyeti

32 Bazı tabiat şartlarıyla ilgili bakınız: İbn İzârî, *el-Beyân*, I, s. 256-257. Ebû Abdillah Muhammed b. Bekr'in vefatı hakkında bakınız: ed-Dercîni, *Tabakât*, I, s. 183.

inşa ediyordu. Böylece onlar saraylar yapmışlar, birçok yerleşim yeri kurmuşlardı. Bunlardan bazıları şunlardı:

Agherm n-talezdit, Arapçası Kasru's-Sûf

Evlevâl / Aoulaoual

Ûhîra / Oukhira

Tajnint (el-Atf), 1996 yılında kuruluşunun 1000. yılı kutlanmıştır. Mu'tezilî olan halife İbn Ebgûr (İbn Abghour) tarafından 402/1011 yılında kurulmuştur. Her biri Mu'tezile olan 13 aile yerleştirmiştir.

Bunûra / Bounoura, 457/1064 yılında kurulmuştur.

Gardâya / Ghardaia 477/1084 yılında kurulmuştur.³³

Bu yerleşim yerleri Mutezile olan Mizâbiler tarafından medeniyet fikirleriyle kurulmuştur. İsimlerini taşıyan vadinin yani Vâdi Mizâb'ın kenarlarına kurulmuştur. Onların derin medeniyet bakışlarına delil teşkil etmektedir. Yani bilinir ki, büyük medeniyetler büyük nehirlerin kenarlarında olur. Mizâbiler bölgelerinde büyük bir nehir bulamamışlardı. Mevsimlik bir vadi bulabilmişler, onun hayat damarı edinmişlerdi. Onunla ilgilendiler. Mıntıka'yı imar etmek için onların umudu oldu. Diledikleri gerçekleşti ve mucizeyi ihdâs ettiler.

İbâziyye'nin rivayetine dönelim. İbâziyye hayatî saha olan Riğ'e ihtiyaç halindeydi, Benî Musâb'ın arazisine sığındılar. Şüphesiz ki, Muhammed b. Bekr en-Nefûsî'nin kurduğu halka düzeni yani eğitim öğretim (talim ve taallüm) halkası (nizâmü'l-azzâbe)³⁴ İbâziyye'nin fikrî nüfuzu, dolayısıyla coğrafi genişlemesi için fikir üreten faktör oldu. Benî Musâb mıntukası İbâziyye'nin doğal coğrafi genişleme sahasında bunuyordu. Doğusunda Cebel-i Nefûse vardı. Doğudan batıya düz bir hat halinde Gadâmis, Kastiliyye, Sûs, Riğ ve Musâb vardı.

İbâziyye Mu'tezile'den olan bu unsurları nasıl içine almıştır? Nasıl ve niçin Mu'tezile'den olan bu tâife İbâziyye'ye katılmıştır?

Bu noktaları ve cevapları suratle takdim ediyorum. Konuyu tartışmaya ve daha fazla araştırmaya, yeni problemlerle incelemeye açık tutuyorum.

33 Mizâb ve Yerleşim yerleri hakkında bakınız: İbrahim Talây, *Mizâb Beledü Keffâh*, Kostantiniyye, 1070. Ayrıca bakınız: Ali Yahya Muammer, *el-İbâziyye fî'l-Cezâir*, s. 430 ve devamı. El-Hâc Said Yusuf, *Târîhu Benî Mizâb*, s. 17, 21.

34 Nizâmü'l-halka ve azzâbe hakkında bakınız: adı geçen İbâziyye kaynakları ve Dr. Muhammed Nâsir, *Halkatu'l-Azzâbe ve devruhâ fi binâi'l-müctemei'l-mescidi*, Cemiyetü't-Türâs, 1989. Ayrıca bakınız: Esmâi Sâlih b. Ömer, *Nizâmü'l-Azzâbe*, Cezair Üniversitesi'nde Tarih kısmında yapılmış akademik araştırma. Yazarı ed-Dirâsâtü'l-muammika diploması için 1989'da sunmuştur.

1- Benî Musâb Mu'tezile'dir. Yukarıda geçtiği gibi Mağrib beldelerindeki Mu'tezile'nin son mensuplarıdır. Dolayısıyla onların fikirlerinin nereye vardığının bilinmesi gerekir. Özellikle fikir bir girişim ile onlara takdim edilmişse, en yakın olan fikir ile irtibatın kurulması gerekir.

2- Onların fikir ve mezheplerine yakın olan bu fikir Mağrib beldelerinde İbâziyye fikridir, başkası değil. Burada soruyoruz: Mu'tezile olan Benî Musâb'a, özellikle akide bakımından ne katmıştır? Hiçbir şey veya neredeyse hiçbirşey. Çünkü iki akide mutabıktır.³⁵

3- Yakınlık ayrıca yukarıda zikrettiğimiz gibi, coğrafi alanda da söz konusudur. Vatan tuttıkları bölge bakımından en yakın olanlar İbâziyye'dir. Dolayısıyla en fazla ilişki kurdukları kimseler onlardı. Yani Mu'tezilî bir Mizâbî kutsal beldelere hacca gidecek olsa İbâziyye'nin vatanından geçiyordu. Bu faraziyye Mağriblilerin doğudakiler ile kuvvetli irtibatını sağlıyordu.

4- Berberî cinsinden olmakla da yakınlık vardı. Kütâme'de yayılmış olan ve yıldızlarını söndüren Fatımîler ile irtibat kuruyorlardı. Fâtümîlerden sonra Mağrib'te işleri ele alan, Fâtımî halife el-Muiz li-dinillah'ın tavsiyelerini tatbik ederek Berberîlere zulmeden Sanhâce ile de irtibata geçemediler.³⁶

5- Şeyh Muhammed b. Bekr tarafından ortaya konan düzen ilmî bir nizâmıydı. Anlaşıyor ki o, akıl, ilim ve medeniyet ehli olan Benî Musâb'ı ikna etti. Hicri üçüncü asrın ortalarından itibaren, halku'l-Kur'ân diye bilinen büyük bir fitne sonrasında, maruz kaldığı darbelerle, bütün İslam âleminde geri çekilmiş olan fikirlerinden bir kısmını geri getirmek istediler.

Böylece ortaya çıktı ki Benî Musâb Mu'tezile Mezhebi üzere kalmaya devam etti. İbâzî Rüstemîler, Mâlikî Ağlebîler yönetimleri onları ikna edemediler. Onları sınırları içerisine alan Şii Fâtümîler de yapamadılar. Bunların hepsi yönetim gücüyle geldiler. Bu yönetimler onları akılları ve kılıçlarıyla kendi mezheplerine katamadılar. Bunu yönetim ve siyaset gücünden uzak, ilmi davet ile uğraşan başardı. Bu siyasi gücünü kaybettikten sonra, Fâtümîler ile devrimlerinin eserleri sona erdirildikten sonra İbâziyye'nin davetiydi. Hedefleri dinî ve ilmî olan halka nizâmının oluşturulmasından sonra, akıl ve güçlü fikirden gelen Benî Musâb İbâziyye mezhebine girdi ve onu benimsedi. Bu tabii olarak peyderpey geliyordu. Başlangıçta Ebû Abdullah Muham-

35 İbâziyye ve Mu'tezile akideleri usûl konularının çoğunda mutabıktır. Mu'tezile'nin "halk" istilahını insan için kullandığı adl esası bundan istisnadır. Onlar insanın fiillerini yaratığını (halk) söylerler. Bundan dolayı onların cennet ve cehennem ile hesaba çekilmeleri Allah'ın "adl"indedir. İbâziyye "kesb" istilahını kullanır çünkü halk etmek tamamen Allah'a aittir. İnsan Allah'ın halk ettiği amelini kesb eder. İbâziyye ve Mu'tezile bir netice üzerine ittifak etmektedir ki Allah adaletiyle bu insanı hesaba çekecektir. İnsan muhayyerdir, mecbur değildir. Allah v'ad ve va'idine sâdiktir.

36 Bakınız: İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân, Belkîn b. Zîri b. Menâd es-Sanhâcî'nin hal tercümesi*, I, s. 286-287.

med b. Bekr'e ve İbâzî fikrine ikna olan alimler ve meşâyih ile oldu. O hicri beşinci asrın müceddidiydi. Onun eliyle ilmî halkalar kuruldu. Onun eliyle bazı Benî Musâb alimleri İbâziyye mezhebine girdi. Günler ve yıllar geçmesiyle diğerleri de katıldılar.

Benî Musâb (Mizâbiler) mezheplerini seçmişlerdir, bir sultan onları buna zorlamamıştır. Onları İtizâle'e kimsenin zorlamadığı gibi. Mu'tezile olan Mizâbiler'in bu mezhebi seçmeleri, akıl ve idrak kaynaklı ikna yoluyla olmuştur. Benî Musâb'ın İbâziyye mezhebine katılması kadar İbâziyye de Mu'tezile olan onlara katılmıştır. Bu İbâziyye için kültürel, dinî ve coğrafi büyük bir fetihtir. Hayrı ve bereketi günümüze kadar sürmüştür ve Allah'ın dilediği kadar daha sürecektir.